

Przestępczość a zdrowie psychiczne. Przegląd badań empirycznych dotyczących osobowościowych determinant aktywności przestępczej

Crime and mental health. A review of empirical studies concerning personality determinants of criminal activity

Ewa Czerwińska
Instytut Filozofii i Socjologii
Uniwersytet Pedagogiczny
Kraków

Wprowadzenie

W ramach nurtu psychologicznego wyróżnić można kilka sposobów teoretycznego i empirycznego podejmowania problematyki przyczyn przestępczości. W literaturze fachowej (por. J. Groth, 2003, A. Wolska, 2001) najczęściej wspomina się o następujących zagadnieniach:

- osobowość a przestępczość,
- psychopatia a przestępczość,
- związek moralności oraz rozwoju moralnego z przestępczością. Na gruncie niniejszych rozważań ograniczono się do prezentacji wybranych teorii i badań dotyczących pierwszego i drugiego z wyżej wymienionych obszarów.

Osobowościowe determinanty przestępczości

We współczesnej psychologii przestępczości wyróżnia się kilka podejść badawczych. Pierwsze ujmuje zachowanie przestępcze jako sygnał, symptom (Alexander i Staub, Hensard), drugie zakłada, iż kryminalne ukierunkowanie oparte jest na konfiguracji psychologicznych i społecznych czynników, czyli syndromie (Hensard, Mailloux, Hare, Mc Cord i Mc Cord), natomiast trzecie podejście skupia się na rozwoju osobowości kryminalnej (przede wszystkim początkowych jej stadiach) (Glueckowie, Robins, Frechete i Le Blanc).

Historycznie rzecz ujmując, empiryczna weryfikacja hipotezy o zasadniczej

Przestępczość a zdrowie psychiczne. Przegląd badań empirycznych dotyczących osobowościowych determinant aktywności przestępczej

roli czynników endogennych w etiologii przestępczości najpełniej realizowana była w ramach tzw. przestępczego rdzenia osobowości rozumianego jako dominujący zespół wartości i postaw kierujących zachowaniem (por. B. Urban, 1999, 2000)¹⁾.

Jako pierwsze tego typu badania wymienia się podejście W. Healy i A.F. Bronner z 1936 roku, gdzie zaklasyfikowano takie cechy, jak: poczucie nieszczęśliwości (niezadowolenia z życia) oraz zaburzenia emocjonalne, manifestujące się w zazdrości, nieadekwatności oraz zmiennym poczuciu winy, jako istotne czynniki w etiologii zachowań przestępczych. Wykluczono natomiast znaczenie cech psychotycznych, które zgodnie z tradycją traktowano jako główne determinanty przestępczości (por. B. Urban, 1999).

I tak, w osobowości kryminalnej badacze wymieniali następujące cechy: niedojrzałość psychiczną, egocentryzm, złośliwość, agresywność, moralny egocentryzm oraz chłód emocjonalny (por. W. Healy i A.F. Bronner, 1936 za B. Urban, 1999; D.J. Schoemaker, 1990 za B. Urban, 1999).

Autorzy kontynuujący tę koncepcję chcieli ustalić ściśle określoną listę specyficznych zmiennych osobowościowych, które odpowiadają za skłonności do zachowań

przestępczych. Przykładem może być lista czternastu cech wyróżnionych przez W. Bromberga w 1953 roku (za B. Urban, 1999), w której przede wszystkim wyłoniono takie czynniki osobowościowe, jak: egocentryzm, sugestywność, brak zahamowań, pasywność oraz agresywność i labilność emocjonalna. Jednak w zdecydowanej większości próby ustalenia specyficznych cech osobowościowych implikujących skłonności do zachowań naruszających porządek prawny kończyły się niepowodzeniem, a nierzadko badacze wprowadzali zmienne, które wzajemnie się wykluczały (np. agresywność i pasywność wymieniane przez W. Bromberga).

W powyższym nurcie myślenia o priorytetowych determinantach przestępczości wymienia się również J. Pinatela (za: L. Tyszkiewicz, 1986). Autor ten w zdecydowanej części, nawiązując do ustaleń Greeffa, podkreślał ważność takich cech osobowości, jak egocentryzm, zmienność, agresywność i obojętność uczuciowa. Według J. Pinatela między osobowością przestępczą i nieprzestępczą nie ma różnic jakościowych tylko ilościowe, natomiast określone właściwości, które tworzą „centrum osobowości przestępczej”, przejawiane są w większym nasileniu w porównaniu z jednostkami nieprzestępczymi.

Zestawienia cech psychopatycznych młodocianych przestępców w porównaniu z cechami ogółu ludności dokonał A. Hirsch (za: H. Namowicz, 1968). Okazało się, że młodociani przestępcy wyróżniają się nadpobudliwością, agresywnością oraz labilnością emocjonalną (por. też H. Spionek, 1956).

Współcześnie w syndromie osobowości kryminalnej A. Hesnard (za B. Urban,

1) Skrótowy przegląd wybranych badań nt. przestępczego rdzenia osobowości, rozwoju kariery przestępczej oraz przestępców z karierą autorka zamieściła w artykule pt. *Zachowanie przestępcze a wiek sprawców. Prezentacja wybranych koncepcji i badań empirycznych wyjaśniających stabilną postać przestępczości*. W: R. Borkowski (red). *Starość i młodość. Szkice o polityce, społeczeństwie i kulturze*. Kraków, Wydaw. Naukowo-Dydaktyczne AGH, 2007.

1999) wymienia w szczególności egocentryzm, złośliwą agresywność oraz psychiczną niedojrzałość; z kolei W. Mailloux (za: B. Urban, 1999) sztywne superego, narcyzm oraz negatywną tożsamość. Badacze ci jednak zgodnie przyjmują, iż u osób które stają się kryminalistami można wyróżnić określone stałe oraz specyficzne cechy psychiczne odpowiadające za podejmowanie aktywności przestępczej.

Dalszym krokiem w określeniu struktury osobowości przestępczej były rezultaty badań H.J. Eysencka (1977 za: A. Wolska, 2002). Zachowanie przestępcze jest tutaj traktowane jako wynik interakcji między odziedziczonymi predyspozycjami ośrodkowego układu nerwowego a określonymi czynnikami społecznymi. Badacz ten wyróżnił trzy wymiary osobowości, które mogą wiązać się z aktywnością przestępczą: ekstrawersję, neurotyczność oraz psychotyzm. Typem osobowościowym najbardziej obciążonym potencjałem przestępczym jest neurotyczny ekstrawertyk, psychotyzm natomiast przejawiają przestępcy wielokrotni, skazani za popełnienie czynów agresywnych (szerzej na ten temat J.K. Gierowski, 2000).

W perspektywie „przestępczego rdzenia osobowości” najwięcej badań przeprowadzono w toku różnicowania przestępców i nieprzestępców pod względem wymiaru ekstrawersji—introwersji. Zgodnie z ogólną teorią H.J. Eysencka, przestępcy winni lokować się na biegunie ekstrawersji.

Jednak wyniki badań wielu autorów (M. Kofta 1979; K. Ostrowska 1976; W. Sanocki 1969; J.M. Stanik 1980 i in.), dotyczące słuszności tezy, że ekstrawersja wraz z wysokim poziomem neurotyzmu częściej

występują w populacji przestępców, nie są jednoznaczne. Podobnie badania A. Little'a (za: M. Kosewski, 1977, s. 214) nad różnicowaniem przestępców i nieprzestępców według układu dymensji ekstrawersja—introwersja przeprowadzone wśród 190 młodocianych recydywistów nie przyniosły oczekiwanych rezultatów.

Owocne natomiast okazały się podejścia empiryczne, w których kontrastowano przestępców przeciwko mieniu z przestępcami przeciwko życiu i zdrowiu odnośnie wymiarów ekstrawersji i introwersji. Na gruncie polskim powyższym problemem zajmował się K. Pospiszyl (1973, 1985). Autor ten otrzymał jednoznaczne rezultaty wskazujące, iż sprawcy czynów przeciwko życiu i zdrowiu uzyskują przewagę w wymiarze ekstrawersji, a sprawcy przestępstw przeciwko mieniu w introwersji.

Ogólnie rzecz ujmując można przyjąć, iż badania różnicujące przestępców ze względu na rodzaj popełnionego czynu zabronionego wypadły na korzyść teorii H.J. Eysencka.

W niektórych podejściach zamiarem badaczy było wyodrębnienie cech biopsychicznych predysponujących do agresywnych zachowań przestępczych. I tak, przykładowo, J.K. Gierowski (1979) w powyższym kontekście wyróżnia: charakteropatię, neurotyzm, psychotyzm oraz niższy od osób z grupy porównawczej (sprawcy czynów nieagresywnych) poziom umysłowy.

W licznych badaniach starano się ustalić związek pomiędzy agresywnością sprawców, jako stałą cechą osobowości, a przestępczością agresywną (W.C. Perdue i D. Lester, 1974; V.L. Qinsy, A. Maquire

Przestępczość a zdrowie psychiczne. Przegląd badań empirycznych dotyczących osobowościowych determinant aktywności przestępczej

i G.W. Verney, 1983, por. też J.K. Gierowski, 1991; J. K. Gierowski i A. Szymusik, 1996; Z. Majchrzyk, 1995; A. Szymusik, 1972; A. Wolska, 1999, 1999a i in.).

W literaturze przedmiotu istnieje wiele koncepcji próbujących wyjaśnić etiologię przestępczości agresywnej. M. Wolfgang i F. Ferracuti (1967) opracowali teorię podkultury przemocy. Autorzy ci ujmują, przykładowo, zbrodnię zabójstwa, jako akt, który musi być interpretowany w kontekście kulturowym. Według nich największa liczba zabójstw występuje wśród tzw. marginesu społecznego, gdzie promowane są wzorce agresywne i jednostka styka się z nimi od początku swej socjalizacji. W podkulturze przemocy agresja jest formą komunikacji i wartością zinternalizowaną. Tak więc nieprawidłowa socjalizacja, identyfikacja z podkulturą, będącą nośnikiem zachowań opartych na agresji i przemocy prowadzi do powstania agresywności, jako trwałej cechy osobowości. Teoria ta jednak nie znalazła pełnego odbicia w badaniach nad agresywnością sprawców przestępstw gwałtownych, np. zabójstw. Udowodniono bowiem, że nie wszystkich sprawców zabójstw charakteryzuje agresywność jako stała cecha ich osobowości (por. J.K. Gierowski, 1985, 1989, 1991a; J.K. Gierowski i M. Szaszkievicz, 2002; Z. Majchrzyk, 1995; A. Szymusik 1972; A. Wolska, 1999a). Ponadto w świetle licznych badań (A. Frączek 1986; M. Kosewski 1977; D. Kubacka-Jasiecka 1972, 1975; K. Pospiszyl 1975; Z. Ostrihanska, B. Szamota i D. Wójcik 1982; K. Ostrowska 1976; J.M. Stanik 1975; D. Wójcik, 1977), założenie, iż w populacji przestępców jest więcej osobników agresywnych niż w populacji nieprze-

stępców, nie uzyskało jednoznacznego potwierdzenia.

A. Szymusik (1972a) i J.K. Gierowski (1985) ustalili, że 30% sprawców zabójstw to osoby nieagresywne i często popełnione przez nich czyny były jedynymi w ich życiu zachowaniami agresywnymi (w sensie czynnego, fizycznego ataku).

Z dalszych badań nad agresywnością osób, które dokonały zbrodni zabójstwa, (por. J.K. Gierowski 1989, 1991a) — rozumianą jako trwała cecha osobowości, nie jako stan w chwili popełnienia czynu — wynika, iż po pierwsze, nie różnią się one poziomem agresywności od pozostałych jednostek, po drugie, charakteryzuje je przewaga głęboko ukrytej wrogości nad agresją jawną. W konsekwencji J.K. Gierowski wyodrębnił trzy grupy sprawców:

1. zabójcy o osobowości nieagresywnej — 41 osób (39%)
2. zabójcy o osobowości agresywnej (brak skłonności do otwartego, czynnego ataku przy wysokim poziomie wrogości) — 24 osoby (23%)
3. zabójcy o osobowości skrajnie agresywnej (skłonność do bezpośredniego, czynnego ataku) — 40 osób (38%).

Tak więc, jak słusznie zauważa powyższy autor (por. J.K. Gierowski, 1989, 1991a, 1995), zabójcy stanowią grupę heterogenną pod względem poziomu i typu agresywności. Wyodrębnił on w zależności od stopnia i rodzaju agresywności trzy grupy badanych, z czego 41 osób, 39% całej populacji, składającej się ze 105 osób — to sprawcy o osobowości nieagresywnej.

Powyższe ustalenia potwierdzają najnowsze badania (zob. J.K. Gierowski

i M. Szaszkiwicz, 2002), przeprowadzone na populacji 193 sprawców zbrodni zabójstwa (część badanych to osoby z badań J.K. Gierowskiego z 1989 r.). W zależności od stopnia i rodzaju agresywności wyodrębniono trzy grupy sprawców:

1. o osobowości nieagresywnej — 34%
2. o osobowości umiarkowanie agresywnej, w których zachowaniu brak było skłonności do bezpośredniego ataku; cechował ich wysoki poziom głębiej ukrytej wrogości, tłumienie negatywnych uczuć i emocji, dość wysoka samokontrola — 52%
3. skrajnie agresywnych, łatwo i często przejawiających tendencje do bezpośredniego, otwartego ataku — 14%.

K. Badźmirowska-Masłowska (2000) natomiast, poddając analizie nieprzystosowanie społeczne młodocianych sprawców zabójstw stwierdziła, że jeśli chodzi o przejawianie zachowań autoagresywnych to 21,7% badanych dokonywało prób samobójczych, 51,2% samouszkodzeń, natomiast występowanie zachowań agresywnych stwierdzono u 57,9% badanych.

W badaniach dotyczących sprawców innych przestępstw agresywnych większość osób ocenianych na podstawie wywiadów jako agresywne (por. Z. Ostrihanska, B. Szamota i D. Wójcik, 1982; J.M. Stanik, 1976; D. Wójcik, 1977) uzyskiwała wysokie wyniki w skali badającej wymiary agresji (Nastroje i Humory (SABD) autorstwa Buss i Durkee).

Niektórzy badacze (np. R.D. Peters, R.L. Mc Mahon i V.L. Quinsey za J.S. Turner i D.B. Helms, 1999) oceniali dynamikę agresji, przemocy i zachowań destrukcyjnych

u młodzieży przestępczej. W celu wykrycia różnic w agresywności przestępców odbywających karę pozbawienia wolności za przestępstwa agresywne porównano ich z grupą studentów, wykazującą wysoki poziom agresywności oraz z inną grupą o niskim poziomie agresywności. Okazało się, iż jednostki agresywne były bardziej skłonne do rozwiązywania problemów przez przyjmowanie wrogich celów, szukania niewielu dodatkowych informacji, wymyślenia nielicznych alternatywnych rozwiązań oraz do przewidywania w bardzo ograniczonym stopniu konsekwencji swego agresywnego zachowania. Wykazywały one także tendencję do posiadania systemu założeń podtrzymujących agresję, między innymi przekonania, iż agresja jest uprawomocnionym sposobem reagowania, wzmagającym poczucie własnej wartości (por. też R.G. Slaby i N.G. Guerra za J.S. Turner i D.B. Helms, 1999).

W konsekwencji można wysunąć tezę, iż agresywność jako stała dyspozycja osobowościowa u osób dokonujących przestępstw gwałtownych nie znalazła potwierdzenia w przypadku zbrodni zabójstwa, natomiast niewątpliwie sprawców innych czynów zabronionych z użyciem agresji cechuje większa tendencja do reakcji agresywnych, stwierdzanych za pomocą wskaźników behawioralnych (np. przejawów nieprzystosowania społecznego), co w wielu powyższych badaniach korelowało z agresywnością stwierdzaną na podstawie wyników badań testowych.

Wielu autorów zarówno w klasycznych, jak i współczesnych podejściach badawczych, wiąże lęk jako cechę z występowaniem zachowań przestępczych, w tym

Przestępczość a zdrowie psychiczne. Przegląd badań empirycznych dotyczących osobowościowych determinant aktywności przestępczej przestępczości gwałtowej.

K. Pospiszyl (1975) w celu ustalenia poziomu agresywności przestępców i nieprzestępców badał wychowanków zakładu poprawczego z diagnozą psychopatii, wychowanków bez takiej diagnozy oraz studentów. Autor przyjął, iż czynnikiem odpowiedzialnym za agresywne zachowania przestępcze jest poziom lęku. Porównanie wyników uzyskanych w skali badającej agresję z wynikami na skali lęku wykazało, że poziom lęku może wpływać hamująco na zachowania przestępcze, w szczególności w takich formach agresji, jak atak, uraza, drażliwość.

Na rolę lęku w motywacji przestępczej zwróciła uwagę D. Kubacka-Jasiecka (1972) w badaniach recydywistów, gdzie u podłoża kontaktów interpersonalnych leżał lęk, dotyczący przede wszystkim utraty znaczenia, pomniejszenia. Można również przyjąć, iż istnieje silna, wzajemna zależność między występowaniem u jednostki różnorodnych postaci lęku, a jej tendencjami agresywnymi. W innych badaniach autorka starała się ustalić związek pomiędzy agresywnością a lękiem. Okazało się, iż w grupie agresywnej stwierdzono występowanie wysokiego i podwyższonego poziomu stanu lęku. Nasilenie lęku pozostawało w związku z wysokim poziomem napięcia wewnętrznego oraz podejrzliwością wobec otoczenia. Ponadto wysoki poziom lęku odróżniał istotnie ($p < 0,05$) osoby agresywne od nieagresywnych (por. D. Kubacka-Jasiecka, 1986).

Do analogicznych wniosków dochodzi K. Kmiecik-Baran (1999). Stwierdza ona, iż młodzież agresywna charakteryzuje się znacznie wyższym poziomem lęku — trak-

towanym zarówno jako cecha, jak i jako stan — niż młodzież nieagresywna ($p < 0,01$).

Podobnie z badań sprawców zabójstw (por. J.K. Gierowski, 1989, 1991, 1993; J.K. Gierowski i M. Szaszkievicz, 2002) jednoznacznie wynika, iż lęk odegrał poważną rolę w etiologii zbrodni. Okazało się również, że rola lęku jest różna w procesach motywacyjnych sprawców poszczególnych grup: najniższy poziom neurotyzmu stwierdzono w grupie osób dokonujących czynu z pobudek ekonomiczno-rabunkowych, natomiast najwyższy — wśród sprawców działających w zagrożeniu, lęku lub z nieokreślonego motywu emocjonalnego (szerzej o tym: J.K. Gierowski i M. Szaszkievicz, 2002, s. 46–49).

Następną zmienną poddaną analizie jest poczucie kontroli. I tak, wśród psychologicznych koncepcji wyjaśniania zachowań przestępczych w kontekście mechanizmów kontroli najczęściej wymieniane są: teoria W.C. Reclessa i J. Rottera (szerzej na ten temat A. Wolska, 2001, 2002; J.K. Gierowski, 2000; K. Ostrowska i D. Wójcik, 1986).

W.C. Recless (1967) zakłada, iż o zaangażowaniu w działalność przestępczą decyduje niski stopień kontroli wewnętrznej (samokontroli) i kontroli zewnętrznej (presji społecznej). Do wskaźników prawidłowo ukształtowanej w procesie socjalizacji kontroli wewnętrznej autor zalicza: adekwatny obraz siebie (zajmujący centralne miejsce w tworzeniu się kontroli wewnętrznej), zdolność do znoszenia frustracji, nastawienie na realizację zadań przy jasno sformułowanych celach życiowych, adekwatny w stosunku do możliwości poziom aspiracji, identyfikację z normami moralnymi i prawnymi. Wśród

czynników powodujących zachowania przestępcze autor wyróżnia dwie grupy:

- czynniki środowiskowe, gdzie wzorce propagowane przez podkultury przestępcze bądź środki masowego przekazu wskazują na szybkie osiągnięcie celu — tzw. pociągacze
- czynniki biologiczne i psychologiczne: dominujące motyw, poglądy i postawy, lęk, agresywność, negatywizm, poczucie winy, zaburzenia emocjonalne, wyolbrzymianie swych problemów, potrzeba natychmiastowej gratyfikacji, cechy organiczne i epizody psychotyczne — tzw. popychacze.

Badania empiryczne weryfikujące założenia W.C. Recllesa (por. E. Kostuj, 1984; K. Ostrowska, 1986) wykazały ich słusność, jednak teoria ta jest zbyt ogólna. Po pierwsze, autor nie przedstawił mechanizmów funkcjonowania kontroli wewnętrznej i zewnętrznej, po drugie, kontrolę wewnętrzną można utożsamiać z osobowością, po trzecie, położono zbyt duży nacisk na czynniki doprowadzające do przestępstwa, przy niewielkiej koncentracji na poszukiwaniu zmiennych powstrzymujących od tego rodzaju aktywności (w swej teorii W.C. Reclless, podkreślając znaczenie czynników powstrzymujących, koncentruje się także na samoocenie).

J. Rotter (1954) wyraża przekonanie o istnieniu źródła kontroli wzmocnień, tzw. umiejscowieniu kontroli, jako wymiaru osobowości o takich biegunach jak: zewnętrzne-wewnętrzne umiejscowienie kontroli, które ściśle wiąże się z procesami percepcji i rozumienia własnych możliwości oraz po-

dejmowanych działań.

Jak słusznie zauważa A. Wolska (2001, 2002), ciekawe zależności stwierdzono pomiędzy poczuciem kontroli a innymi wymiarami osobowości i zachowaniem, w szczególności u przestępców (por. R. Drwal, 1978, 1981; X. Gliszczyńska 1983; M. Kosewski 1977; W. Poznaniak, 1993; K. Ostrowska 1986), które wraz z innymi składnikami wchodzi w program badań osobowości przestępczej (por. J. Szałański, 1998). I tak, zewnętrzne poczucie kontroli może być przejawem mechanizmu obronnego, natomiast z wewnętrznym jej poczuciem niewątpliwie są związane takie zmienne psychologiczne, jak: wiara we własne możliwości, poczucie bezpieczeństwa i pewność siebie, większa odporność na frustracje i sytuacje trudne, umiejętność odraczania gratyfikacji, silniejsza motywacja osiągnięć, wyższy poziom samoakceptacji i aspiracji. Tak więc jednostki przekonane o wewnętrznym źródle kontroli są silnie motywowane do zachowań przywracających utracone poczucie kontroli. W konsekwencji może się zdarzyć, iż mogą to być zachowania agresywne, będące stosunkowo prostym sposobem przywrócenia bądź podwyższenia tego poczucia. Zdaniem A. Wolskiej (2002) za pomocą powyższych ustaleń można wytłumaczyć fakt, dlaczego więźniowie i wychowankowie zakładów poprawczych, uczestniczący w podkulturze przemocy, mają większe poczucie kontroli od osadzonych, którzy w tej podkulturze nie uczestniczą.

Kolejnym podejściem, które nawiązuje do powyższej perspektywy jest koncepcja dojrzałości interpersonalnej (zob. Suliwan, La Somaker za B. Urban, 1999).

Przestępczość a zdrowie psychiczne. Przegląd badań empirycznych dotyczących osobowościowych determinant aktywności przestępczej

Sklonność do przestępstwa jest tu ściśle powiązana z doświadczeniem społecznym, które obejmuje dojrzałość i kompetencje interpersonalne, będące wypadkową naturalnego rozwoju oraz oddziaływań społecznych a wyrażające się w jakości i stopniu zinternalizowania norm moralnych (por. B. Urban, 1999). Gotowość do zachowań niezgodnych z prawem najbardziej zaznacza się na poziomie 2–4 z siedmiu progresywnych stadiów rozwoju „dojrzałości interpersonalnej”. I tak osobowość przestępcza charakteryzuje się: niedojrzałością, agresywnością, a osoby z poziomu drugiego zaliczane do podtypu „asocjalni–agresywni” są najbardziej predysponowane do popełniania przestępstw gwałtownych. Cechuje je agresywność, wysoki poziom wyalienowania, niska odporność na stres i sytuacje trudne. Ponadto jednostki te wykazują znaczne nieopanowanie w reakcjach na stres, deprywację i frustrację potrzeb.

W ujęciu autorów zainteresowanych rozwojem przestępczości bardzo istotne jest określenie początku „kariery przestępczej”, czasu jej trwania, wieku zanikania oraz transformacje zachowań przestępczych. W konstruktach tych można zauważyć odwołania do podwójnej dychotomii stosowanej na gruncie psychologii rozwojowej, na którą składają się ciągłość—nieciągłość, stabilność—niestabilność.

W sposób powyżej zaznaczony zachowania przestępcze ujmuje P. Loeber (za B. Urban, 1997), natomiast w koncepcji M. Le Blanca i M. Frechettea (1989) ciągłość odnosi się do tego samego rodzaju zachowania, a z kolei stabilność do reprodukowania tego zachowania w różnych momentach

życia danej jednostki. Badacze ci w rozwoju kariery przestępczej wyróżniają trzy etapy: akcelerację, eskalację i zanikanie. Poddając analizie proces zanikania należy zaznaczyć, iż nie obejmuje on niektórych jednostek, u których rozwija się przestępczość chroniczna, trwająca większość życia dorosłego oraz stanowiąca tzw. jądro kariery przestępczej. Zanikanie natomiast można zaobserwować w szczególności u znaczącego odsetka młodzieży, która wchodząc w końcową fazę adolescencji zaczyna pełnić „dorosłe” role społeczne. Zanikanie może być także wspomagane procesami społecznymi o ogólniejszym wymiarze, np. młodzież ma znaczne poczucie własnych perspektyw życiowych, sformułowane cele życiowe oraz możliwość ich realizacji bez potrzeby podejmowania zachowań niezgodnych z prawem.

Na gruncie polskim stabilnością lub przejściowym charakterem zachowania antyspołecznego, jako głównymi determinantami przestępczości, gdzie przedmiotem predykcji w analizowanych podejściach empirycznych była przestępczość sprawców pierwszy raz karanych i recydywistów, zajmował się M. Radochoński (1998). I tak, okazało się, iż podstawowymi predyktorami stabilnej postaci zaburzeń antisocjalnych są zaburzenia neuropsychologiczne (uszkodzenia organiczne, czynniki konstytucjonalne, genetyczne, dziedziczne), zaburzenia w obszarze więzi z rodzicami we wczesnym dzieciństwie oraz niepowodzenia szkolne; postaci przejściowej natomiast, charakterystyczne problemy okresu adolescencji, ze szczególnym uwzględnieniem dysharmonii rozwojowej między dojrzałością bio-

logiczną i psychospołeczną, jak również mechanizmy mimikry społecznej.

Aspekt ciągłości/stałości zachowań przestępczych, jak i problem stałości agresji oraz transformacji jawnych w ukryte formy zaburzeń w zachowaniu jest niezmiernie ważny w badaniach karier przestępczych i przestępców z karierą. Celem tych podejść jest znalezienie możliwości odnośnie przewidywania potencjalnej kariery, by móc jej zapobiegać oraz identyfikacja przestępców z karierą, co jest istotne w zmniejszaniu przestępczości (por. H. Kołakowska-Przełomiec, 1992; B. Urban, 1997a, 1997b). Do badań tego typu zalicza się prace A. Blumsteina, J. Cohen, D. Farringtona oraz K. Kempf (za A. Wolska, 2001), jak również H. Goppingera oraz ich kontynuację przez H. Kernerera, E. Weiterkampa i W. Stellego (za L. Tyszkiewicz, 1997).

Psychopatia a zachowanie przestępcze

Kolejnym wymiarem określającym osobowość przestępczą, a tym samym składnik „przestępczego rdzenia osobowości” jest psychopatia. Kryminogenne znaczenie psychopatii potwierdzają liczne podejścia empiryczne (K. Ostrowska i D. Wójcik, 1986; B. Pastwa-Wojciechowska, 2000; K. Pospiszyl, 1985; A. Szymusik, 1972; A. Szymusik i J.K. Gierowski, 1996, R. Hare, 2006).

W wielu badaniach pracy mózgu (D. Goleman, 1997; R.D. Hare, 1993; A. Moir i D. Jessel, 1998), przeprowadzonych różnymi metodami (EEG, SPECT, PET i in.) otrzymano zbieżne rezultaty. Okazało się, iż u osób psychopatycznych nie można stwierdzić pełnego połączenia pomiędzy ciałem

migdałowatym i korą czołową. Implikuje to deficyty w zakresie: uczuciowości wyższej, poczucia winy, poczucia wstydu, empatii, postaw prospołecznych oraz altruizmu.

Ponadto część autorów wyraża pogląd, iż psychopatia i uszkodzenia płatów czołowych są powiązane. Tezę tę oparto w szczególności na wynikach testów czynnościowych płatów czołowych osób psychopatycznych i aspołecznych oraz na aktywności i strukturze ich mózgowi mierzonej przez TK (tomografię komputerową), MRI (rezonans magnetyczny), PET (emisyjną tomografię pozytronową), EEG (elektroencefalografię) (szerzej na ten temat: G.N. Martin, 2001).

W dostępnym piśmiennictwie obrazowania mózgowia w badaniach TK i MR zarówno u sprawców zabójców, jak i innych czynów gwałtownych badacze zaobserwowali przede wszystkim zanik korowy i podkorowy płatów czołowych oraz w mniejszym stopniu skroniowych, a także wybiórcze uszkodzenie struktur układu limbicznego (por. P.Y. Blake, H.J. Pincus i C. Bruckner, 1995; zob. też A. Raine, T. Lencz i S. Bihrlé; F.G. Woerman, L.T. van Elst i M.J. Koepp za M. Wyrobek-Renczyńska i in., 2004).

W badaniach za pomocą SPECT (tomografia emisyjna pojedynczego fotonu), umożliwiających obiektywne określenie zaburzeń funkcjonowania, u sprawców czynów gwałtownych stwierdzono zmniejszony przepływ mózgowy w obrębie kory przedczołowej, przy jednoczesnym zwiększeniu przepływu w obrębie jąder podstawy i układu limbicznego po stronie lewej (zob. D.G. Amen, M. Stubblefield i B. Carmicheal za M. Wyrobek-Renczyńska i in., 2004), jak też zmniejszony metabolizm serotoniny (zob.

Przestępczość a zdrowie psychiczne. Przegląd badań empirycznych dotyczących osobowościowych determinant aktywności przestępczej

J. Tiihonen, J.T. Kuikka i K.A. Bergstrom za M. Wyrobek–Renczyńska i in., 2004).

Istnienie związku psychopatii i uszkodzeń płatów czołowych potwierdziły przykładowo badania PET (22 morderców) oraz badania testami neuropsychologicznymi (zob. P.Y. Blake i wsp. 1995; D. Lapiere C.M. Braun i S. Hodgins, 1995; A. Raine i in., 1993).

W późniejszych podejściach empirycznych uzyskano podobne rezultaty. I tak, za pomocą PET u zabójców stwierdzono obniżony metabolizm glukozy w obrębie kory przedczołowej obustronnie, przy jednoczesnym jego podwyższeniu w obrębie struktur podkorowych, przede wszystkim układu limbicznego po stronie prawej (zob. A. Raine, M. Buchsbaum i L. LaCasse; A. Raine, J.R. Meloy i S. Bihle za M. Wyrobek–Renczyńska i in., 2004).

A. Raine (1993) wykazał również, że jedynie osiem z czternastu badań analizowanych w tym samym czasie wykazało różnice pomiędzy osobami psychopatycznymi a grupą kontrolną. Dotyczyły one obszarów przednich i skroniowych. W konsekwencji jednak autor na podstawie dostępnych dowodów wnioskuje, iż dysfunkcje obszarów przedczołowych wskazują na predyspozycje kryminalne (por. G.N. Martin, 2001).

W polskich badaniach TK 65 sprawców zabójstw, których celem było określenie częstości występowania i nasilenia zmian zanikowych mózgowia, w zależności od wieku otrzymano zbieżne rezultaty. Wykazano bowiem, iż zanik mózgowia, w szczególności zanik podkorowy płatów czołowych, przekraczający wartości fizjologiczne, wskazujący na charakteropatię jako jedną z potencjal-

nych przyczyn agresywnego zachowania, był statystycznie istotny w grupie wiekowej do 40 roku życia, natomiast po jego przekroczeniu nie odbiegał od wartości uznanych za normę (M. Wyrobek–Renczyńska i in., 2004, s. 4–8).

Inni autorzy (D.F. Benson i D. Blumer za G.N. Martin, 2001) zauważyli, że po uszkodzeniu płata czołowego mogą być przejawiane dwa różne typy zachowań: pseudodepresja (brak aktywności ruchowej, brak zainteresowania, motywacji, spontaniczności werbalnej w uszkodzeniach grzbietowo–czołowych) i pseudopsychopatia (impulsywność, niedojrzałość, brak powściągliwości, wulgarność, rozwiązłość seksualna w uszkodzeniach oczodołowo–czołowych).

Podsumowując rozważania dotyczące związku psychopatii z uszkodzeniami płatów czołowych, można zaznaczyć, iż dowody na to, że uszkodzenia w obrębie tych płatów implikują predyspozycje kryminalne, są niewystarczające. Dysfunkcje obszarów czołowych mogą odgrywać rolę w ogólnych zachowaniach aspołecznych ale nie ma jednoznacznych rezultatów badań sugerujących, że są ściśle związane z psychopatią (zob. G.N. Martin, 2001).

We współczesnej literaturze klinicznej pojęcie „psychopatia” używane w kontekście zachowań nieprzystosowawczych oraz przestępczych zastępuje się terminem „antyspołeczne zaburzenie osobowości” (zob. T. Millon, R. Davis, 2005, s.135-186). Rozwojowe korzenie tego zaburzenia osobowości umiejscowione są w dzieciństwie i charakteryzują się następującymi zachowaniami: wagary, ucieczki z domu, częste kłamstwa, akty wandalizmu, kradzieże, udział w bójkach itd.

Praktycznie z tymi samymi typami zachowań mamy do czynienia w dorosłości, a przybierają one co najmniej trzy z poniższych form:

- chroniczna kłamliwość oraz tendencje do oszukiwania,
- niezdolność do podporządkowania się obowiązującym normom społecznym,
- impulsywność oraz deficyty w zakresie planowania,
- skłonność do zachowań opartych na agresji i przemocy,
- nieodpowiedzialność przejawiająca się m.in. niedotrzymywaniem zobowiązań rodzinnych, zawodowych oraz finansowych (M. Seligman i in., 2003, s. 412).

Ponadto osoby te cechuje ubóstwo emocjonalne, brak lęku, sumienia, poczucia winy i empatii oraz troski o bezpieczeństwo własne i innych oraz skłonność do poligamii.

U części jednostek z antyspołecznym zaburzeniem osobowości pomiędzy 30. a 40. rokiem życia można zaobserwować poprawę. W literaturze przedmiotu fakt ten interpretowany jest w kontekście społecznego uczenia się (częste doświadczenie negatywnych skutków swych działań w części niweluje ich występowanie) oraz czynników biologicznych (zmiany w aktywności hormonów, dojrzewanie płatów czołowych mózgu, co najprawdopodobniej sprzyja wzrostowi zdolności planowania oraz hamowania niepożądanych zachowań).

Współczesne badania na gruncie psychologii przestępczości

We współczesnej psychologii przestępczości kontynuowane są badania, które mogą być włączone w nurt badawczy nad

koncepcją „przestępczej struktury osobowości”. Uwzględniane są w nich te wymiary osobowości, których znaczenie dla społecznego funkcjonowania jednostki podkreśla psychologia poznawcza i humanistyczna. Są to: poczucie kontroli, samoocena, poczucie koherencji, sensu życia, alienacji oraz samorealizacji. Oprócz powyższych zmiennych można tutaj także wymienić: reaktywność jednostki i podatność na psychopatyzację osobowości (H. Quay, D. Smith zał.: B. Urban, 2001), neurotyczność (J. Rostowski, 1998) oraz defekty z zakresu postaw interpersonalnych (J.M. Stanik, 1980).

Najogólniej rzecz ujmując z badań tych wynika, że wyższe poczucie bezpieczeństwa, koherencji, sensu życia oraz wyższy poziom samorealizacji, samooceny i niski poziom poczucia alienacji, w znacznym stopniu decydują o przestrzeganiu norm i wartości społecznie uznawanych (por. Cz. Cekiera, 1992; J.K. Gierowski i M. Szaszkiwicz, 2002; K. Kmiecik-Baran, 1993, 1995, 1999; D. Kubacka-Jasiecka, 1972; K. Ostrowska, 1976, 1986; J. Szałański, 1989, 1998, 2001; J. Szałański i J. Szadkowska, 2003, zob. też. J.S. Turner, D.B. Helms, 1999).

Podsumowanie i wnioski

Podsumowując należy zaznaczyć, iż nie ma koncepcji psychologicznej, która wyjaśniałaby wszystkie zachowania przestępcze, jednakże psychologia osobowości, agresji bądź socjalizacji może istotnie poszerzyć wiedzę o psychologicznych mechanizmach prowadzących do zachowań naruszających porządek prawny (J.K. Gierowski, 2007, s. 764).

I tak, jak słusznie zauważa B. Urban (1999), by właściwie ocenić wkład psychologii osobowości w zrozumienie i wyjaśnienie przyczyn zachowań przestępczych, należy popatrzeć wstecz i dokonać porównania dominujących teorii z przełomu XIX i XX wieku z obecnym stanem wiedzy psychologicznej na temat zjawiska przestępczości i osobowości sprawcy. Powracając do teorii Z. Freuda czy C. Lombroso, widoczne jest odejście od twardego, biologicznego determinizmu, prezentującego kliniczny obraz sprawcy „obłąkanego moralnie”, w kierunku paradygmatu humanistycznego, w którym sprawca traktowany jest jako jednostka autonomiczna, kierująca się w swym postępowaniu nie tylko emocjami, lecz także rozumem, własną wolą i przez ten pryzmat podejmująca decyzje.

W konkluzji należy podkreślić, że duże nadzieje w wyjaśnieniu etiologii zachowań przestępczych w oparciu o dorobek psychologii (szczególnie w interpretacji przestępczości gwałtowej) wiąże się przede wszystkim z psychologią motywacji, systemową i holistyczną (J.K. Gierowski, 2007) oraz z badaniami longitudinalnymi, śledzącymi rozwój społeczny jednostek ujawniających agresję we wczesnych okresach rozwojowych oraz poszukiwaniem związków pomiędzy określonymi zmiennymi osobowościowymi, np. takimi jak typ kontroli, poczucie alienacji, poczucie sensu życia (B. Urban, 1999).

Wyniki badań nad zmiennymi osobowościowymi wspierają również rozwijany dziś nurt kryminologii humanistycznej, który, nie negując roli czynników kryminogennych, ogromną wagę w procesie kryminogenezy przywiązuje do roli procesów wolicjonalnych

i procesu decyzyjnego, szczególnie tzw. luzu decyzyjnego (por. L. Tyszkiewicz, 1991, 1997; K. Ostrowska, 1996). Element woli jest niezmiernie istotny w momencie podejmowania decyzji o zachowaniu przestępczym, które oznacza, iż jednostka wybiera nielegalny sposób zaspokojenia swych potrzeb. Nie bez znaczenia jest fakt, iż na kształtowanie i zaspokajanie potrzeb jednostki mają wpływ wartości i standardy ewaluatywne, u przestępców zazwyczaj związane z hedonistycznym systemem moralnym i stylem życia (por. E. Bielicki, 1995). Tak więc system wartości, element woli i decyzji w istotny sposób rozszerza pojmowanie i interpretację przyczyn zachowania przestępczego (por. B. Urban, 1999a).

Odnosząc powyższe rozważania do promocji zdrowia należy wspomnieć o możliwościach profilaktycznych w zakresie zachowań przestępczych. Najogólniej rzecz ujmując można je realizować w następujących obszarach:

- wdrażanie programów prewencyjnych: wczesna interwencja w środowiskach zagrożonych, zwrócenie szczególnej uwagi na dzieci zaniebywane (szerzej na ten temat: D. Olds i in., za M. Seligman i in., 2003, s. 427)
- ogólnie dostępna pomoc psychologiczna w rozwiązywaniu zarówno kryzysów oraz zaburzeń rozwojowych, jak i sytuacji stresowych i traumatycznych, uwzględniająca diagnozę, poradę, psychoedukację, psychoterapię, reedukację, rehabilitację oraz resocjalizację i opiekę terapeutyczną (por. M. Kościelska,

2007)

- wzmożenie zakresu oddziaływań na funkcjonowanie kontroli wewnętrznej (chodzi tutaj przede wszystkim o skuteczność procesu socjalizacji m.in. poprzez przeciwdziałanie osłabieniu więzi jednostki z grupami pierwotnymi oraz poprawienie kontroli nieformalnej ze strony rodziny, szkoły, społeczności lokalnej) oraz kontroli zewnętrznej (poprzez obserwowanie zachowań jednostek i utrzymywanie w nich przekonania, iż znajdują się pod kontrolą otoczenia) (zob. A. Kossowska, 1992)
- stworzenie zintegrowanego systemu zapobiegania zjawisku przemocy (głównie w rodzinie i szkole) zarówno na szczeblu lokalnym, jak i krajowym, poprzez instytucje rządowe oraz samorządowe, organizacje pozarządowe (stowarzyszenia, fundacje), a także działania profesjonalistów (psychologów, psychiatrów, pedagogów, pracowników socjalnych) (zob. K. Kmiecik-Baran, 1999).

Streszczenie

Problematyka artykułu koncentruje się na prezentacji wyników wybranych badań empirycznych dotyczących osobowościowych determinant przestępczości. Najogólniej rzecz ujmując, we współczesnej psychologii przestępczości wyróżnia się kilka podejść badawczych. Pierwsze traktuje przestępczość jako sygnał, symptom (Alexander i Staub, Hensard), drugie opiera kryminal-

ne ukierunkowanie na konfiguracji psychologicznych i społecznych zmiennych, czyli syndromie (Hesnard, Mailloux, Hare, Mc Cord i Mc Cord), natomiast trzecie obejmuje badaczy zainteresowanych rozwojem osobowości kryminalnej, w szczególności początkowymi jej stadiami (Glueckowie, Robins, Frechete i Le Blanc). W ramach perspektywy „przestępczego rdzenia osobowości” przedstawiono rezultaty badań dotyczące związku agresywności, lęku, psychopatii, antyspołecznego zaburzenia osobowości z podejmowaniem aktywności przestępczej. Ponadto omówiono wyniki badań na temat związku przestępczości z takimi cechami, jak poczucie bezpieczeństwa, koherencji, kontroli, sensu życia i alienacji. Na koniec podjęto temat rozwoju osobowości kryminalnej. W konsekwencji powyższe zagadnienia interpretowano w kontekście problematyki zdrowia psychicznego.

Słowa kluczowe: przestępczość, czynniki osobowościowe

Summary

The paper presents a review of classical and contemporary empirical researches concerning personality factors which determine delinquency behavior. The aim of the researches were the finding of the relationship between the aggression, anxiety, psychopathy, antisocial personality disorder, the sense of control, coherence, alienation, meaning of life and crime.

Key words: crime, personality factors

Bibliografia

1. Badźmirowska–Masłowska K. (2000). Młodociani sprawcy zabójstw w Polsce. Kraków: Kantor Wydawniczy Zakamycze.
2. Bielicki E. (1995). Młodociani przestępcy ich wartości i orientacja wartościująca. Bydgoszcz: Wydaw. WSP.
3. Blake P.Y., Pincus H.J., Bruckner C. (1995). Neurological abnormalities i murderers. *Neurology*, no. 45.
4. Cekiera Cz. (1992). Psychoprofilaktyka uzależnień oraz terapia i resocjalizacja osób uzależnionych. Metody, Programy, Ośrodki, Zakłady, Wspólnoty. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
5. Czerwińska E. (2007). Zachowanie przestępcze a wiek sprawców. Prezentacja wybranych koncepcji i badań empirycznych wyjaśniających stabilną postać przestępczości. [W:] R. Borkowski (red), *Starość i młodość. Szkice o polityce, społeczeństwie i kulturze*. Kraków: Wydaw. Naukowo–Dydaktyczne AGH.
6. Drwal R.Ł. (1978). Poczucie kontroli jako wymiar osobowości – podstawy teoretyczne, techniki badawcze i wyniki badań. [W:] E. Paszkiewicz (red.), *Materiały do nauczania psychologii*. T. 3. Warszawa: PWN.
7. Drwal R.Ł. (1981). Osobowość wychowanków zakładów poprawczych. Wrocław: Zakł. Narod. im. Ossolińskich.
8. Eysenck H.J. (1977). *Crime and personality*. Routledge, London.
9. Frączek A. (1986). *Studia nad uwarunkowaniami i regulacją agresji interpersonalnej*. Wrocław: Zakł. Narod. im. Ossolińskich.
10. Gierowski J.K. (1979). Niektóre biopsychiczne determinanty agresywnego zachowania przestępczego. *Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne*, 9.
11. Gierowski J.K. (1985). Diagnoza procesów motywacyjnych jako przedmiot opinii sądowo-psychologicznej. [W:] J.M. Stanik (red.), *Problemy psychologiczno–psychiatryczne w procesie karnym*. Katowice: Wydaw. Uniwersytetu Śląskiego.
12. Gierowski J.K. (1989). *Motywacja zabójstw. Rozprawa habilitacyjna*. Kraków: Akademia Medyczna im. Mikołaja Kopernika.
13. Gierowski J.K. (1991). *Motywacja zabójstw*. [W:] Majchrzyk Z., Gordon T., Milewska E. (red.), *Stany afektywne w opiniowaniu sądowym psychiatryczno–psychologicznym. Materiały IX Krajowej Konferencji Sekcji Psychiatrii Sądowej PTP*. Warszawa: Polskie Wydaw. Psychiatryczne.
14. Gierowski J. K. (1993). Motywacyjna rola lęku w genezie zabójstw. *Psychiatria Polska* XXVII, 1.
15. Gierowski J. K. (1995). Wpływ typu i poziomu agresywności sprawcy na zachowanie homicidalne. *Psychiatria Polska*, XXIX, 1.
16. Gierowski J.K., Szymusik A. (red.). (1996). *Postępowanie karne i cywilne wobec osób zaburzonych psychicznie. Wybrane zagadnienia z psychiatrii, psychologii i seksuologii sądowej*. Kraków: Wydaw. Collegium Medicum UJ.
17. Gierowski J. K., Szaszkiwicz M. (2002). *Osobowość i motywacja sprawców zabójstw*. [W:] Gierowski J.K., Jaśkiwicz–Obydzińska T. (red.), *Zabójcy i ich ofiary. Psychologiczne podstawy profilowania nieznanymi sprawców zabójstw*. Kraków: Wydaw. Instytutu Ekspertyz Sądowych.
18. Gierowski J. K. (1991a). *Agresywność u sprawców zabójstw*. [W:] Majchrzyk Z.,

- Gordon T., Milewska E. (red.). Stany afektywne w opiniowaniu sądowo-psychiatryczno-psychologicznym. Materiały IX Krajowej Konferencji Sekcji Psychiatrii Sądowej PTP. Kazimierz nad Wisłą 25–28 09. 1991. Warszawa: Polskie Wydaw. Psychiatryczne.
19. Gierowski J.K. (2000). Rola zaburzeń osobowości sprawcy w diagnostyce procesów motywacyjnych. *Postępy Psychiatrii i Neurologii*, 2 (10).
20. Gierowski J.K. (2007). Psychopatologia zjawisk społecznych. [W:] Strelau J. (red.), *Psychologia*, T. 3. Gdańsk: GWP.
21. Gliszczyńska X. (1983). Człowiek jako podmiot życia społecznego. Wrocław: Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego.
22. Goleman D. (1997). Inteligencja emocjonalna. Poznań: Wydaw. Media Rodzina of Poznań.
23. Groth J. (2003). Rozwój moralny a radzenie sobie ze stresem u nieletnich przestępców. Poznań: Bogucki Wydaw. Naukowe.
24. Hare R.D. (1993). *Without conscience*. Warner Books.
25. Hare R. D. (2006). *Psychopaci są wśród nas*. Kraków: Wydaw. Znak.
26. Healy W., Bronner A.F. (1936). *New light on delinquency and its treatment*. New Hale: Yale University Press.
27. Martin G.N. (2001). *Neuropsychologia*. Warszawa: Wydaw. Lekarskie PZWL.
28. Millon T., Davis R. (2005). *Zaburzenia osobowości we współczesnym świecie*. Warszawa: Wydaw. Instytutu Psychologii Zdrowia.
29. Moir A., Jessel D. (1998). *Zbrodnie rodzi się w mózgu. Zagadka biologicznych warunkowań przestępczości*. Warszawa: KiW.
30. Namowicz H. (1968). *Losy życiowe nieletnich przestępców*. Psychologiczne badania nad prognozą kryminologiczną. Warszawa: Wydaw. Prawnicze.
31. Kmiecik-Baran K. (1993). Poczucie alienacji. treść i charakterystyka psychometryczna. *Przegląd Psychologiczny*, 36, 4.
32. Kmiecik-Baran K. (1995). *Poczucie alienacji. Destruktywne i konstruktywne sposoby minimalizacji*. Gdańsk: Wydaw. Uniwersytetu Gdańskiego.
33. Kmiecik-Baran K. (1999). *Młodość i przemoc. Mechanizmy socjologiczno-psychologiczne*. Warszawa: PWN.
34. Kościelska M. (2007). *Psychologia kliniczna dziecka*. [W:] Strelau J. (red.), *Psychologia*, T. 3. Gdańsk: GWP.
35. Kofta M. (1979). *Samokontrola a emocje*. Warszawa: PWN.
36. Kołakowska-Przełomiec H. (1992). *Nieletni sprawcy zbrodni*. [W:] Krukowski A. (red.), *Dewiacje społeczne i ich kontrola w Polsce*. Warszawa: Wydaw. IPSiR UW.
37. Kosewski M. (1977). *Agresywni przestępcy*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
38. Kostuj E. (1984). *Zastosowanie teorii W.C. Recklessa do programowania postępowania resocjalizacyjnego w warunkach zakładu wychowawczego*. Niepublikowana praca doktorska. Łódź: Uniwersytet Łódzki.
39. Kubacka-Jasiecka D. (1972). *Psychologiczne determinanty przestępczego zachowania agresywnego*. Kraków: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego.
40. Kubacka-Jasiecka D. (1975). *Funkcjonowanie społeczne osób agresywnych i samoagresywnych. Studium kliniczne*. Wrocław: Zakł. Narod. im. Ossolińskich.
41. Kubacka-Jasiecka D. (1986). *Struktura „ja” a związek między agresywnością*

- i lękiem. Kraków: Wydaw. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
42. Lapiere D., Braun C.M.J., Hodgins S. (1995). Ventral frontal deficits in psychopathy: neuropsychological test findings. *Neuropsychologia*, 33 (2).
43. Le Blanc M. Frechette M. (1989). Male criminal activity from childhood through youth. Multilevel and developmental perspectives. New York: Springer Verlag.
44. Majchrzyk Z. (1995). Motywacje zabójczyń: alkohol i przemoc w rodzinie. Warszawa: Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych.
45. Majchrzyk Z. (2001). Nieletni, młodociani i dorośli sprawcy zabójstw. Analiza procesów motywacyjnych i dyspozycji osobowościowych. Instytut Psychiatrii i Neurologii. Warszawa.
46. Ostrihanska Z., Szamota B., Wójcik D. (1982). Młodociani sprawcy przestępstw o charakterze chuligańskim. Wrocław: Zakł. Narod. im. Ossolińskich.
47. Ostrowska K. (1976). Zaburzenia procesu socjalizacji i ich psychologiczne uwarunkowania u młodocianych więźniów sprawców przestępstw o charakterze chuligańskim. Niepublikowana praca doktorska. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
48. Ostrowska, K. (1986). Psychologiczne koncepcje wyjaśniania zachowań przestępczych. W: K. Ostrowska, D. Wójcik: Teorie kryminologiczne. Warszawa: Wydaw. ATK.
49. Ostrowska K., Wójcik D. (1986). Teorie kryminologiczne. Warszawa: Wydaw. ATK.
50. Qinsy V.L., Maquire A., Verney G.W. (1983). Assertion and overcontrolled hostility among mantaldered murderers. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 51.
51. Pastwa-Wojciechowska B. (2000). Wybrane problemy orzecznictwa sądowo-psychologicznego w sprawach karnych. Gdańsk: Wydaw. Uniwersytetu Gdańskiego.
52. Perdue W.C., Lester D. (1974). Racial differences in the personality of murderers. *Perceptual and Motor Skills*, 38.
53. Pospiszył K. (1973). Psychologiczna analiza wadliwych postaw społecznych młodzieży. Warszawa: PWN.
54. Pospiszył K. (1975). Badania porównawcze nad rodzajami agresji u młodzieży przestępczej. *Psychologia Wychowawcza*, 2.
55. Pospiszył K. (1985). Psychopatia. Istota, przyczyny i sposoby resocjalizacji antysocjalności. Warszawa: PWN.
56. Poznaniak W. (1993). Teorie uczenia się społecznego jako model normalnego i zaburzonego funkcjonowania jednostki oraz grupy. [W:] Sęk H. (red.). *Spoleczna psychologia kliniczna*. Warszawa: Wydaw. PWN.
57. Radochoński M. (1998). Wybrane determinanty ciągłości zaburzeń antyspołecznych. [W:] Urban B. (red.). *Problemy współczesnej patologii społecznej*. Kraków: Wydaw. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
58. Raine A. (1993). *The Psychopathology of Crime*. New York: Academic Press.
59. Raine A., Buchsbaum M.S., Stanley J., Lottenberg S., Abel L., Stoddard J. (1993). Selective reductions in prefrontal glucose metabolism in murderers assessed with positron emission tomography. Unpublished.
60. Reckless W.C. (1967). *The Crime Problems*, New York: Appleton-Century-Crofts.
61. Rotter J.B. (1954). *Social learning and clinical psychology*. New York: Printice-Hall.

62. Sanocki W. (1969). Zastosowanie inwentarza osobowości H.J. Eysencka do badania więźniów. *Przegląd Penitencjarny*, 3/23.
63. Schoemaker D.J. (1990). *Theories of delinquency. An examination of explanation of delinquent behavior*. OUP, Oxford.
64. Seligman M., Walke, E., Rosenhan, D. (2003). *Psychopatologia*. Warszawa: Wydaw. Zysk i S-ka.
65. Spionek H. (1956). *Trudności wychowawcze i przestępczość nieletnich*. Wrocław: Zakł. Narod. im. Ossolińskich.
66. Stanik J. M., (1975). *Niektóre osobowościowe determinanty agresywności młodocianych skazanych odbywających karę pozbawienia wolności*. Katowice: Wydaw. Uniwersytetu Śląskiego.
67. Stanik J.M. (1976). *Psychologiczne problemy agresji młodocianych w warunkach dyscyplinarnej izolacji*. Katowice: Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego.
68. Stanik J.M. (1980). *Asocjalność nieletnich przestępców jako przedmiot psychologicznej diagnozy klinicznej*. Warszawa: Wydaw. Prawnicze.
69. Szałański J. (1989). *Samoocena młodzieży niedostosowanej społecznie oraz jej niektóre uwarunkowania i korelaty osobowościowe*. Łódź: Wydaw. Uniwersytetu Łódzkiego.
70. Szałański J. (1998). *Wybrane korelaty osobowościowe uczestnictwa w podkulturze więziennej*. [W:] Urban B. (red.), *Problemy współczesnej patologii społecznej*. Kraków: Wydaw. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
71. Szałański J. (2001). *Wybrane korelaty osobowościowe wykolejenia przestępczego młodocianych*. [W:] Urban B. (red.), *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*. Kraków: Wydaw. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
72. Szałański J. Szadkowska J. (2003). *Zaburzenia zachowania a poczucie koherencji u młodzieży w wieku życia 15-19 lat*. [W:] Sołtysiak T., Łabuć-Kryśka I. (red.), *Trudne problemy dorastającego pokolenia*. Bydgoszcz: Wydaw. WSP.
73. Szymusik A. (1972). *Psychopatologia zabójstw*. *Folia Med.Crac.*, t. 14.
74. Szymusik A. (1972a). *Z badań nad psychopatologią zabójców*. *Przegląd Lekarski*, 28, 8.
75. Szymusik A. (1996). *Opiniowanie sądowo-psychiatryczne*. [W:] Gierowski J.K., Szymusik A. (red.), *Postępowanie karne i cywilne wobec osób zaburzonych psychicznie*. Wybrane zagadnienia z psychiatrii, psychologii i seksuologii sądowej. Kraków: Wydaw. Collegium Medicum UJ.
76. Turner J.S., Helms D.B. (1999). *Rozwój człowieka*. Warszawa: Wydaw. Szkolne i Pedagogiczne S.A.
77. Tyszkiewicz L. (1986). *Kryminologia. Zarys systemu*, Katowice: Wydaw. Uniwersytetu Śląskiego.
78. Tyszkiewicz L. (1991). *Od naturalizmu do humanizmu w kryminologii*. Katowice: Wydaw. Uniwersytetu Śląskiego.
79. Tyszkiewicz L. (1997). *Kryminogeneza w ujęciu kryminologii humanistycznej*. Katowice: Wydaw. Uniwersytetu Śląskiego.
80. Urban B. (1997a). *Stabilność — transformacja jawnych i ukrytych zachowań*. [W:] Kozaczuk F. (red.), *Wybrane problemy pracy opiekuńczej i resocjalizacyjnej*. Rzeszów: Wydaw. WSP.
81. Urban B. (1997b). *Zaburzenia emocjonalne a przestępczość młodzieży*. *Rocznik*

82. Urban B. (1999). Zachowania dewiacyjne młodzieży. Kraków: Wydaw. Uniwersytetu Jagiellońskiego.

83. Urban B. (1999a). Przestępczość gwałtowna współczesnej młodzieży. [W:] Sołtysiak T., Kowalczyk–Jamnicka M. (red.), Utrudnienia adaptacyjne młodego pokolenia. Bydgoszcz: Wydaw. WSP.

84. Urban B. (2000). Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży. Kraków: Wydaw. Uniwersytetu Jagiellońskiego.

85. Urban B. (2001). Osobowościowe i społeczne predyktory zachowań przestępczych. [W:] Urban B. (red.), Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka. Kraków: Wydaw. Uniwersytetu Jagiellońskiego.

86. Wyrobek–Renczyńska M., Chrzan R., Zyss T., Urbanik A., Kamieniecka B., Uhl H. (2004). CT evaluation of cerebral atrophy in medicolegal opinions in murder cases. *Rivista di Neuroradiologia*, 17, 2.

87. Wolfgang M.E., Ferracuti F. (1967). *The subculture of violence*. London: Tavistock.

88. Wolska A. (1999). Wybrane warunki socjalizacji zabójców. Szczecin: Wydaw. Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.

89. Wolska A. (1999a). Zabójcy — studium psychologiczne. Wydaw. Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.

90. Wolska A. (2001). Model czynników ryzyka popełnienia zabójstwa. Szczecin: Wydaw. Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.

91. Wolska A. (2002). Model czynników ryzyka popełnienia przestępstwa agresywnego. Uniwersytet Szczeciński, *Rozprawy i Studia T. (DVI) 432*. Szczecin: Wydaw. Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.

92. Wójcik D. (1977). *Środowisko rodzinne*

a poziom agresywności młodzieży przestępczej i nieprzestępczej. Warszawa: PWN.

Adres do korespondencji:

dr Ewa Czerwińska

Instytut Filozofii i Socjologii
Uniwersytetu Pedagogicznego
ul. Podchorążych 2
30-084 Kraków